فصلنامه علمی ـ پژوهشی پژوهش‌نامهٔ تاریخ اسلام
سـال ششم، شماره بیست و یکم، بهار ۱۳۹۵
صفحات ۱۱۱ – ۱۳۸

ویژگی‌های بصری نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی، قبرستان بقیع و قبرستان معلات

برگرفته از کتاب «فتوح‌الحرمین» از قرن دهم تا دوازدهم هجری قمری

سودابه صالحی[۱]
پروین زارع[۲]

چکیده

هدف این نوشتار، طراحی نقشه و نقشه‌نگاری موضوعی کهن در تمدن اسـلامی اسـت. در گذشته نیز همانند امروز به علت وجود مسئلهٔ هدایت در مکان‌های پرتـردد از جملـه اماکن مذهبی، وجود نقشه‌های راهنما موضوعی درخور توجه بوده است. هدف از انجـام این پژوهش به‌طورکلی، استخراج ویژگی‌های بصری نقشه‌های راهنمـای مسـجدالنبی، قبرستان بقیع و قبرستان معلات است.

این پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی ـ تحلیلی به شمار می‌آید. جامعهٔ هدف، نقشه‌هـای راهنمـای مربـوط بـه مسـجدالنبی، قبرسـتان بقیـع و قبرسـتان معـلات از قـرن دهـم تا دوازدهم هجری، برگرفته از کتـاب *فتـوح‌الحـرمین* اسـت کـه در مجمـوع، ۲۵ مـورد از این‌گونه نقشه‌ها بررسی شده‌انـد. در ایـن پـژوهش، نمونـه‌گیـری از نـوع هدفمنـد و در دسترس است. تعیـین حجـم نمونـه‌هـا بـر اسـاس کفایـت، و روش تحلیـل از نـوع شبه‌کمّی است. ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش، مشـاهدهٔ دقیـق و چـک‌لیسـت محقق‌ساخته است.

۱. استادیار دانشگاه هنر تهران. s.salehi@art.ac.ir
۲. کارشناس ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه هنر تهران (نویسنده مسئول). gr.parvin.zare@gmail.com
دریافت: ۹۵/۰۱/۲۰؛ پذیرش: ۹۵/۰۳/۲٤

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد وفاداری به واقعیت، مسئله‌ای حیاتی در خلق آثار است. در نمونه‌های مربوط به مسجدالنبی، زاویهٔ نمایش بناها و عناصر محیطی غالباً از روبه‌روست و درباره دو قبرستان بقیع و معلات، زاویهٔ نمایش، اکثراً روبه‌رو و بالاست. در ترسیم نقشه‌ها، پرکاربردترین رنگ‌ها، طلایی و آبی هستند و غالباً نوع خوش‌نویسی به‌کار رفته، نستعلیق و در مواردی محدود، نسخ و ترکیب نسخ و شکسته‌نستعلیق است.
واژگان کلیدی: نقشه‌های راهنما، نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی، قبرستان بقیع و قبرستان معلات، هنر اسلامی.

مقدمه

انسان در جامعهٔ امروز بیش از پیش در رفع نیازهای خود وابسته به محیط پیرامونش است. سازمان‌دهی بصری اطلاعات به شکل نقشه با توجه به کارکرد محیط، از جمله زیرشاخه‌های طراحی گرافیک محیطی است. از این‌رو با رشد جمعیت و بزرگ‌تر و پیچیده‌تر شدن فضاهای معماری، ضرورت وجود نقشه‌های راهنما به شدت احساس می‌شود. لزوم آگاهی یافتنِ افراد برای دست‌یابی به مکان‌های مشخص و تعیین‌شده، اهمیت اطلاع‌رسانی و نحوهٔ انتقال را ضروری می‌کند.

طراحی نقشه و نقشه‌نگاری، موضوعی کهن در تمدن اسلامی است. در گذشته نیز همانند امروز به سبب وجود مسئلهٔ هدایت در مکان‌های پرتردد از جمله اماکن مذهبی، وجود نقشه‌های راهنما موضوعی درخور توجه بوده است. در آثار جغرافیای اسلامی کشیدن نقشه حتی در قالب شبه‌نقاشی، سابقه‌ای طولانی دارد. نقشه‌های باقی‌مانده از این دوران به دو دستهٔ عمده تقسیم می‌شوند: ۱. نقشه‌های جهان؛ ۲. نقشه‌های منطقه‌ای. نقشه‌های منطقه‌ای که نوعی از آن مورد نظرِ این پژوهش است، دربر دارندهٔ اطلاعاتی از محدوده‌ای کوچک‌تر از سرزمین‌های اسلامی هستند (گنجی و انوری، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

سفرنامه‌ها و کتب زیارت، از مجموعه آثاری به شمار می‌روند که به توضیح و تفسیر بقاع متبرکه، سرزمین‌های اسلامی و نقاط مقدس پرداخته‌اند. در حقیقت، این قبیل آثار به عنوان راهنمای مذهبی خاص زائران به کار رفته‌اند. کتاب‌هایی که نقشه‌های مربوط به اماکن مقدس را به خود اختصاص داده‌اند، به عنوان راهنمای دستی زائران در شهرهای مکه و مدینه، کاربرد داشته‌اند. این آثار زائران را با همهٔ امور مربوط به حج، اماکن و مساجد و محل قرارگیری آن‌ها آشنا می‌ساخته‌اند. در این آثار افزون بر توصیف

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

اماکن مقدس، به توصیف کوه‌ها و فضاهای اطراف آن نیز پرداخته شده است. از این‌رو، می‌توان چنین فرض کرد که در گذشته هم دانشی با نام راهنمای اماکن مقدس وجود داشته است (تشتر و احمد، ۱۳۸۷: ٤٢-٤٤).

در این نوشتار، نظام بصری نقشه‌های تصویری مسجدالنبی و دو قبرستان بقیع و معلات مورد بررسی قرار گرفته و نقش‌مایه‌ها، نمادها، رنگ‌ها و به طور کلی عناصر بصری به کار رفته در آن‌ها ارزیابی شده‌اند. این بررسی ـ که در واقع ارزیابی سنت تصویری دوره‌ای از فرهنگ ایران زمین است ـ می‌تواند گامی مؤثر در معرفی و شناساندن گنجینه‌های غنی دورهٔ اسلامی و تلاش برای معرفی فرهنگ غنی ایرانی ـ اسلامی به جهانیان باشد.

گفتنی است مرور ادبیات موجود نشان می‌دهد در این‌باره تحقیقی منسجم و درخور که مستقیماً به مطالعهٔ بصری نقشه‌های راهنمای دورهٔ اسلامی و به تبع آن مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات بپردازد، انجام نشده است. این مسئله ضرورت تحقیق پیش رو را بیش از پیش نشان می‌دهد. در این حوزه می‌توان به مقالهٔ «کاربرد گرافیک در نقشه‌برداری از گذشته تا به امروز» اشاره کرد که در آن، جایگاه اولین نقشه‌ها، تاریخچه و دلیل آفرینش آن‌ها در طول تاریخ مورد بحث قرار گرفته است (رضایی‌آذر، ١٣٨٤: ١٤). همچنین تنها یک کتاب با عنوان *نگار و نگاره* موجود است که در آن حدود سی نسخه از نقشه‌های راهنمای دورهٔ اسلامی جمع‌آوری شده است.

بدین ترتیب، هدف اصلی این نوشتار، استخراج ویژگی‌های بصری نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات در بازهٔ زمانی قرن دهم تا دوازدهم هجری قمری است. برای نیل به این هدف اصلی، اهدافی چون تعیین چگونگی به‌کارگیری عناصر نوشتاری و بصری در نمونه‌نقشه‌ها، نحوهٔ ساده‌سازی نمادها و شمایل‌های به کار رفته در این نقشه‌ها، و چگونگی کاربرد عناصری چون رنگ، فرم، نوشته و ترکیب‌بندی عناصر بصری در نقشه‌ها نیز بررسی شده است.

با توجه به اهداف پژوهش، پرسش اصلی تحقیق این است که ویژگی‌های بصری نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات کدام‌اند؟ بدین‌ترتیب، پرسش‌های فرعی عبارت‌اند از: رابطهٔ عناصر نوشتاری و بصری در این آثار چگونه

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

است؟ نمادها و شمایل‌های به کار رفته، چگونه ساده شده‌اند؟ این نمادها در نقشه‌ها چگونه مورد استفاده قرار گرفته‌اند؟ در طراحی نقشه‌ها، از چه رنگ‌ها و فرم‌هایی استفاده شده است؟

با توجه به پرسش‌ها و اهداف مطرح شده دربارهٔ مسئلهٔ تحقیق، در این نوشتار تلاش شده ابتدا برای آشناسازی مخاطب با مسئلهٔ تحقیق، به پیشینه‌ای مختصر از نقشه‌نگاری و طراحی نقشه در دورهٔ اسلامی و انواع نقشه اشاره شود و پس از آن، توضیحاتی درباره مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات و عناصر و بناهای موجود در آن ارائه گردد. در ادامه، نقشه‌های راهنمای جمع‌آوری شده از مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات مورد تحلیل قرار گرفته‌اند و سپس نمونهٔ خطی بناها و عناصر موجود در نقشه‌ها در جداولی به طور مجزا ارائه شده‌اند.

روش پژوهش

چنان‌که گفته شد، هدف از انجام این پژوهش، به‌طورکلی تعیین ویژگی‌ها و ارزش‌های بصری نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی و قبرستان‌های بقیع و معلات در یک بازهٔ زمانی مشخص است. بنابراین به نوعی این پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی ـ تحلیلی نیز به شمار می‌رود. روش این پژوهش از منظر داده‌ها از نوع ترکیبی[1] است. پژوهش ترکیبی در مقام یک روش، بر گردآوری، تجزیه و تحلیل و ترکیب دو نوع داده‌های کمّی و کیفی در یک پژوهش واحد یا مجموعه‌ای از پژوهش‌ها تأکید می‌کند (Plano Clark, 2008: 364).

جامعهٔ مورد بررسی در این پژوهش، همهٔ نقشه‌های راهنمای مربوط به مسجدالنبی و دو قبرستان بقیع و معلات برگرفته از کتاب *فتوح‌الحرمین* از قرن دهم تا دوازدهم هجری قمری هستند. نمونه‌های پژوهش، اکثراً از نسخه‌های موجود در کتاب‌خانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، کتاب‌خانهٔ ملی و کتاب‌خانهٔ مجلس جمع‌آوری شده‌اند. گفتنی است در نمونه‌های جمع‌آوری شده، نام نگارندهٔ نسخه‌های خطی ذکر نشده است.

در این پژوهش، نمونه‌گیری از نوع هدفمند و در دسترس است؛ بدین معنا که

1. multimethod

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

نمونه‌هایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که به عنوان نقشهٔ راهنمای تصویری مسجدالنبی، قبرستان‌های بقیع و معلات به شمار آمده و در کتاب‌خانه‌ها و موزه‌های ایران و کشورهای دیگر، موجود و قابل دسترس اند. تعیین حجم نمونه‌ها بر اساس کفایت است. نمونه‌ها از منابع الکترونیکی، منابع مکتوب و نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌ها به دست آمده‌اند و در آن‌ها متغیرهایی چون فرم، رنگ، نوشته، عناصر بصری و نحوهٔ به‌کارگیری آن‌ها در نقشه‌ها بررسی شده‌اند.

ابزارهای تولید داده در این پژوهش، چک‌لیست محقق‌ساخته و مشاهده است. برای استخراج ویژگی‌های کلی نقشه‌ها نیز از روش تحلیل شبه‌آماری[1] استفاده شده است. تحلیل شبه‌آماری به سادگی درگیر شمارش است و اجازه می‌دهد عبارات کیفی دقیق‌تر شوند (Hammersley, 1992: 159-173).

نقشه و انواع آن در دورهٔ اسلامی

اولین نقشهٔ گویای تصور انسان از زمین، نقشه‌ای بر یک لوحهٔ سنگی است که توسط بابلی‌ها حک شده و پس از آن نقشه‌ای که در سدهٔ ششم پیش از میلاد ترسیم گشته است (رضایی‌آذر، ١٣٨٤: ١٤). آغاز نقشه‌نگاری مسلمانان، به عهد خلافت مأمون عباسی بازمی‌گردد. نخستین نقشه‌های ترسیم شده توسط مسلمانان، نقشه‌هایی از دیلم یا ماوراءالنهر هستند که به دستور حجاج بن یوسف ثقفی تنظیم شده‌اند (گنجی و انوری، ١٣٩٠: ١٠٢). جغرافی‌دانان مسلمان ابتدا از سنت نقشه‌نگاری یونانی پیروی می‌کردند؛ اما سپس چنان از آنان پیشی گرفتند که خود مکاتبی چون بلخی و عراقی را پدید آوردند. خوارزمی را می‌توان به عنوان یکی از نخستین رسّامان نقشه نام برد. او در تهیهٔ تمام نقشه‌هایی که برای خلیفه در دورهٔ مأمون ترسیم شده، مشارکت داشته است (سمیرمی، ١٣٨٨: ٥٨).

به‌طور کلی، آثار مرتبط با دانش جغرافیایی مسلمانان در دورهٔ اسلامی ـ که نقشه جزو جدایی‌ناپذیر آن است ـ را می‌توان در هشت دستهٔ عمده یعنی ١. توصیف جغرافیای جهان؛ ٢. متون کیهان‌شناسی؛ ٣. معجمه‌ها یا فرهنگ‌های جغرافیایی؛ ٤. کتب

1. quasi-statistical analysis

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

زیارت؛ ۵. سفرنامه‌ها؛ ٦. متون دریانوردی؛ ۷. آثار نجومی؛ ۸. متون جغرافیای محلی تقسیم کرد؛ ولی از آن‌جا که سفرنامه‌ها و کتب زیارت، مرتبط با موضوع مورد بررسی در این پژوهش هستند، تنها این دو مورد توضیح داده می‌شوند.

کتب زیارت، صرفاً جنبهٔ توصیفی و وصف زمین دارند و دربارهٔ نقاط مقدس، بقاع متبرکه، تکیه‌های صوفیان و رباط‌ها[1] و نیز مدرسه‌های مکاتب مختلف شریعت و نظایر آن‌ها نوشته شده‌اند. در این قبیل کتب، توصیفات مفصل مکان‌های مختلف در شهرهایی مانند مکه، دمشق و امثال آن‌ها را می‌یابیم. این قبیل آثار به عنوان راهنمای مذهبی زائران و مؤمنان به کار می‌رفتند. سفرنامه‌ها، یادداشت‌های روزانه و توصیفی مربوط به سفرهای زیارتی و سیاحتی هستند و از این دیدگاه با ارزش‌اند که اطلاعاتی مهم دربارهٔ اماکن مقدس خاورمیانه و آفریقای شمالی ارائه می‌دهند (تشتر و احمد، ۱۳۸۷: ۳۹ – ٤۲).

نقشه‌های راهنمای تصویری دردورهٔ اسلامی

در آثار جغرافیای اسلامی، کشیدن نقشه در قالب شبه‌نقاشی، سابقه‌ای طولانی‌تر از نقاشی و نگارگری دارد. این در حالی است که ورود نقاشی به جهان اسلام، تحت تأثیر برخی مسائل مذهبی و شرعی با تأخیر انجام شد. بسیاری از نسخه‌های خطی، شباهت ظاهری درخور توجهی با نقاشی دارند. دلیل این شباهت را می‌توان استفاده از ابزار و نمادهای کاربردی نقاشی در خلق این آثار دانست. حتی در نقشه‌های جغرافیایی و نجومی که با خط سروکار دارند و گاهی از تنوع خطوط بهره می‌برند، ارتباط آثار با نقاشی حفظ شده است (جعفریان، ۱۳۹۲: ج۱، ۷).

نخستین نمونه از نقشهٔ مسجدالحرام و مسجدالنبی، در کتاب *مجمل التواریخ والقصص* نسخهٔ دانشگاه هایدلبرگ[2] از سال ۸۸۰ق موجود است. از آن‌جا که غالب نمونه‌های موجود در کتاب‌خانه‌های ایران و منابع گردآوری شدهٔ مربوط به

۱. رباط منحصراً به ساختمان‌های کنار راه و به‌ویژه بیرون از شهر و آبادی اطلاق می‌شود. رباط علاوه بر حوض و آب‌انبار، دارای اتاق‌هایی متعدد است که گرداگرد حیاطی را فرا گرفته و مسافران می‌توانند یک یا چند شب در آن بیاسایند.

2. Heidelberg University

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

این پژوهش، برگرفته از کتاب *فتوح الحرمین* است، به شرحی مختصر دربارهٔ این کتاب می‌پردازیم.

فتوح الحرمین، در بیان ابعاد فقهی، عرفانی، تاریخی و جغرافیایی حج و تصاویر مربوط به اماکن زیارتی، کتابی کامل به شمار می‌رود. به تصویر کشیدن مکان‌ها، تشریفات مذهبی و نمازگزاران، از جمله تمایلات برجستهٔ شیعیان در خلق آثار این کتاب هستند. در حقیقت، کتاب یادشده، راهنمای دستی زائران در مکه و مدینه بوده است. کتاب *فتوح‌الحرمین*، توسط محیی لاری از شاگردان جلال‌الدین‌دوانی ـ یکی از استادان برجستهٔ مکتب فلسفی شیراز ـ نوشته شده است. وی در سال ۹۳۳ق با تأثیر از کتاب عبدالرحمن جامی، منظومه‌ای عرفانی دربارهٔ موضوع حج سرود (همو: ٢٤). محیی لاری اثر خود را به سلطان مظفر بن محمودشاه، حاکم گُجَرات[1] تقدیم کرد. پس از آن این اثر توسط هندی‌ها کپی‌برداری شد. در قرن دهم هجری، ترکان عثمانی برای نگهداری کتاب *فتوح‌الحرمین* در کتاب‌خانهٔ سلطنتی استانبول و دیگر ایالات، به کپی‌برداری از آن پرداختند. تصاویر این کتاب، به امور مربوط به حج می‌پردازند. نکتهٔ قابل توجه دربارهٔ کتاب یادشده این است که توصیف اماکن، تنها به وصف مساجد و مکان‌های مقدس محدود نمی‌شود؛ بلکه نویسنده به توصیف برکه‌ها، غارها و حتی بازارها نیز پرداخته است (Rojer, 2010: 251).

از آن‌جا که در ادامه به تحلیل و بررسی نمونه‌های گردآوری شدهٔ مربوط به مسجدالنبی و قبرستان‌های ذکر شده پرداخته خواهد شد، در این بخش بنا به ضرورت و در حد نیاز، به توضیحاتی دربارهٔ مسجدالنبی و اجزای آن و سپس به توضیح قبرستان‌های بقیع و معلات می‌پردازیم.

مسجدالنبی

مسجدالنبی، نخستین اثر اسلامی است که پس از ورود پیامبرﷺ در شهر مدینه بنا شده است. گفتنی است پیش از این مسجد، مسجد قبا به صورت بنایی مختصر ساخته شده بود. مسجدالنبی بدین سبب که مرکز عبادی و سیاسی برای اسلام پس از هجرت

۱. گُجَرات، ایالتی در غرب هندوستان است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

است، اهمیتی ویژه دارد. از دیگر عوامل اهمیت این مسجد، قرار گرفتن خانهٔ پیامبرﷺ در کنار آن در زمان حیات و سپس خاکسپاری آن حضرت در همان مکان است. همین اهمیت باعث شده حاجیان و زائران خانـهٔ خـدا، در مسـیر خـود بـرای زیـارت مرقـد پیامبرﷺ به مدینه بروند (صالح و زمانی، ۱۳۷۲: ۹٤ – ۱۰۰).

مسجدالنبی، شامل اجزایی مانند محراب، منبر و در های ورودی است کـه دو در، در سمت غرب قرار گرفته و «باب‌السلام» و «باب‌الرحمة» نام دارند. درهای شرقی نیـز بـه نام‌های «باب جبرئیل» و «باب نساء» هستند. از اجزای دیگر مسجد، می‌توان به مناره‌ها، مقبرهٔ پیامبرﷺ و در کنار آن، مقبرهٔ حضرت زهراعليها‌السلام و مزار اشخاصی ماننـد ابـوبکر و عمر اشاره کرد. تصویر درخت نخلی که به عنوان حدیقةالزهرا شناخته شده و ساختمان خزینه که محل نگهداری اشیای متعلق به مسجد اسـت نیـز از دیگـر بخـش هـای ایـن مسجد هستند (تصاویر ۱ و ۲) (جعفریان، ۱۳۹۲: ج۱، ۷۰).

تصویر ۱. نقشهٔ مسجدالنبی، فتوح الحرمین، قرن دهم هجری (نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۰۲۰ کتاب‌خانهٔ مجلس)

تصویر ۲. نقشهٔ مسجدالنبی، فتوح الحرمین، قرن یازدهم هجری (نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵ کتاب‌خانهٔ مجلس)

بررسی نمونه‌نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

برای ارائهٔ گزارش بررسـی بصـری نمونـه نقشـه‌هـای تصـویری مسـجدالنبی، ابتـدا نمودارهای نمایشِ داده‌های به‌دست آمده از بررسی هشت نقشهٔ تصـویری، آورده شـده است. این نمودارها حاصل بررسی ویژگی‌های بصری نمونه‌ها با استفاده از چک‌لیسـت محقق‌ساخته هستند (نمودارهای ۱ – ۷). در این چک‌لیست، زاویـهٔ نمـایش عناصـر در نقشه‌ها، رنگ‌های به کار رفته در آن‌ها، نوع خط مورد استفاده برای نوشته‌ها، جهـت و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

محل قرارگیری و رنگ نوشته‌ها، نحوهٔ نمایش بناها نسبت به کادر، مورد پرسش قرار گرفته‌اند. نتایج آمار نشان می‌دهد همهٔ گنبدهای[1] به نمایش درآمده در نمونه نقشه‌های مربوط به مسجدالنبی از نوع ناری و همهٔ مناره‌ها[2] مخروطی و منفرد هستند. از این‌رو، از نمایش نمودارهای مربوط به گنبد و مناره خودداری شده است. برای تکمیل بررسی نظام بصری نقشه‌های تصویری مسجدالنبی، جداولی عرضه می‌شوند که در این جدول‌ها، بناها و عناصر استخراج شده از نقشه‌ها به صورت خطی و برداری اجرا شده و به نمایش درآمده‌اند. انجام این کار در ارائهٔ فهمی کلی از چگونگی ساده‌سازی و طراحی نمادها در نقشه‌ها بسیار مفید است.

B۰۱: نسخهٔ شمارهٔ ۲۴۴۵، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران

B۰۲: نسخهٔ شمارهٔ ۷۷۸۴، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران

B۰۳: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

B۰۴: نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۰۲۰، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

B۰۵: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

B۰۶: نسخهٔ شمارهٔ ۱۴۶۲۰-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

B۰۷: نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۱۱۷-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

B۰۸: نسخهٔ شمارهٔ ۱۴۶۲۰-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

تصویر۳: نمونه نقشه‌های مورد مطالعهٔ مسجدالنبی به همراه کد و منبع تصویر

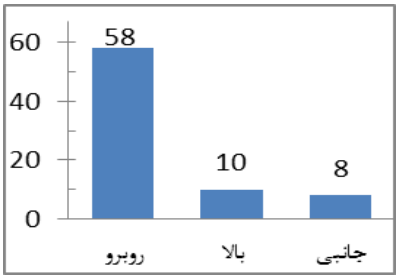
۱. انواع گنبد را به چهار دستهٔ ناری، رک، اورچین و خرپشته تقسیم می‌کنند. گنبد ناری از رایج‌ترین نوع گنبد به شمار می‌رود و فرمی کروی‌شکل دارد. گنبد رک به شکل هرم یا مخروط است و بر روی پایه‌ای استوانه‌ای یا منشوری قرار می‌گیرد. گنبد خرپشته مانند گنبد رک هرمی است، با این تفاوت که سطوح جانبی این دو گنبد با هم برابر نیستند. گنبد اورچین نیز مانند گنبد رک هرمی است، ولی بر روی آن پلکان‌هایی قرار دارد.

۲. مناره‌ها نیز در معماری اسلامی به دو دستهٔ زوجی و منفرد تقسیم می‌شوند. مناره‌های زوجی معمولاً در دو طرف ایوان و دو طرف گنبد ساخته می‌شوند. مناره‌های منفرد، دارای بدنه‌ای کشیده و بلند هستند که از نظر تنوع و فرم، خود به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱. استوانه‌ای؛ ۲. مخروطی؛ ۳. منشوری.

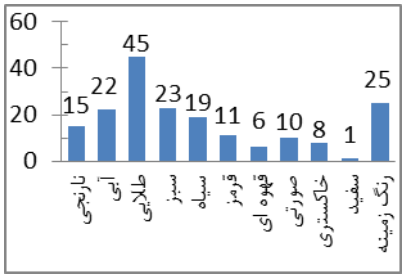
[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

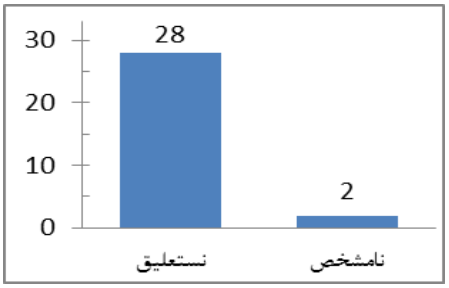
ویژگی‌های بصری نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

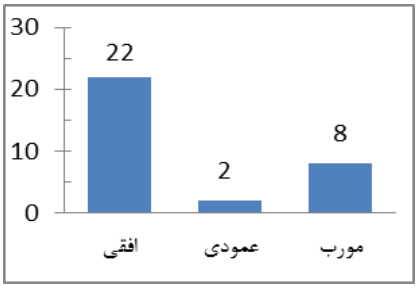
نمودار ۱. زاویهٔ نمایش در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

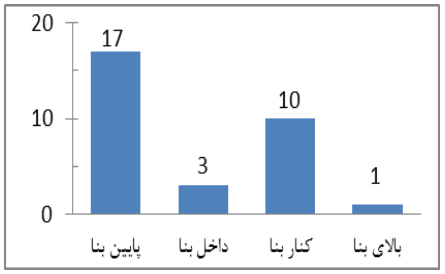
نمودار ۲. رنگ‌های به کار رفته در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

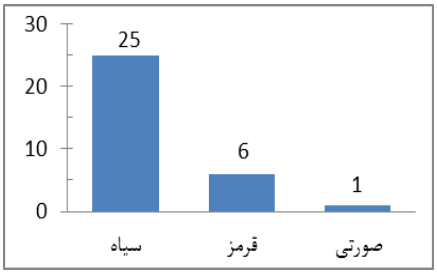
نمودار ۳. نوع خوش‌نویسی در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

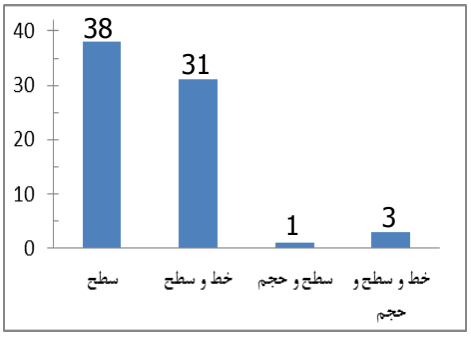
نمودار ۴. جهت نوشته در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

نمودار۵: محل قرارگیری نوشته در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

نمودار ۶: رنگ نوشته در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

نمودار ۷: نحوهٔ نمایش در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

همان‌طور که در نمودارهای فوق مشاهده می‌شود، تحلیل داده‌های به‌دست آمده از بررسی نقشه های راهنمای مرتبط با مسجدالنبی نشان می‌دهد بیشترین میزان فراوانی در متغیر زاویهٔ نمایش بناها و عناصر، روبه‌رو و پس از آن به ترتیب بالا و ترکیبی[1] هستند (نمودار ۱). به نظر می‌رسد دلیل انتخاب این زاویه در طراحی تعداد زیادی از نمونه‌ها، مشخص و قابل رؤیت بودن کامل بناست. بررسی داده ها همچنین نشان می‌دهد نحوهٔ نمایش اماکن و بناها و دیگر اجزای نقشه‌ها در اکثر نمونه‌ها به صورت دوبعدی و با استفاده از سطح طراحی شده است و برخی از نمونه‌ها به صورت دوبعدی و با ترکیب سطح و خط ترسیم شده و در مواردی محدود، به صورت سه‌بعدی است (نمودار ۷).

بیشترین کاربرد رنگ، متعلق به رنگ‌های طلایی و رنگ زمینه[2] است. پس از آن رنگ های سبز، سیاه، آبی و نارنجی، کاربرد بیشتری در رنگ‌آمیزی آثار داشته‌اند (نمودار ۲). از بررسی داده ها می‌توان نتیجه گرفت که اکثر نوشته ها به رنگ سیاه و در مواردی محدود، قرمز و صورتی هستند. این نوشته ها غالباً در پایین یا در کنار بنا و تعداد کمی نیز در داخل و بالای بنا قرارگرفته‌اند. نوشته ها اکثراً به صورت افقی و پس از آن به صورت مورب نشان داده شده‌اند. نوع خوش‌نویسی به کار رفته در نقشه‌های مربوط به مسجدالنبی در بیشتر موارد نستعلیق و در دو مورد نامشخص بوده است (نمودارهای ٦ـ۳).

نحوهٔ طراحی عناصر و بناها در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

پس از تجزیه و تحلیل کلی نمونه ها، برای نشان دادن نحوهٔ ساده‌سازی و طراحی نمادها در نمونه نقشه‌ها فرم خطی بناها و عناصر موجود در نمونه‌های مورد مطالعه ترسیم گشته و به طور مجزا در جدول هایی ارائه شده است (جداول ۱ و ۲). همان‌طور که مشاهده می‌شود، اجزای تصویری موجود در نقشه‌ها به‌طور کلی به دو دستهٔ بناها و عناصر تقسیم شده‌اند. اجزایی که نمایان‌گر مکان و ساختمانی ویژه در نقشه‌ها بوده‌اند، به عنوان بنا مشخص گشته و در جدول ۱ نمایش داده شده اند. بناهای ذکر شده شامل

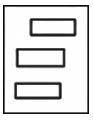
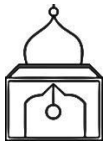
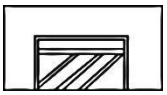
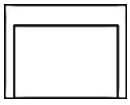
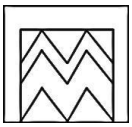
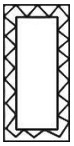
۱. زاویه نمایش ترکیبی، آن دسته از نمونه‌ها را دربر می‌گیرد که در آن، طراح دو زاویهٔ دید بالا و روبه‌رو را هم‌زمان در طراحی اثر به کار برده است.

۲. بدین معنا که از رنگ خود کاغذ به منظور رنگ‌آمیزی عناصر و بناها استفاده شده است.

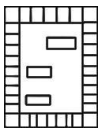
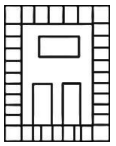
[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

مـزار پیـامبرﷺ خزینـه و قبـر حضـرت فاطمـه‌علیها‌السلام مـی‌شـوند. از طرفـی جزئیـاتی که کامل‌کنندهٔ مسجد بوده‌اند و مکان یا بنایی ویژه را نمایش نمی‌داده‌انـد، ماننـد گنبـد، مناره، در های ورودی مسجد، محراب، درخت نخـل، منبـر و طـاق بـه عنـوان عناصـر طبقه‌بندی شده و در جدول ۲ آورده شده‌اند. گفتنی است اولین سـتون از هـر جـدول، نمایان‌گر کد و شمارهٔ نمونه‌ها و ردیف اول جداول نیز نشان‌گر نام بناهـا یـا عناصـری است که طراحی خطی آن‌ها در ستون‌های مجزا ارائه شده‌اند.

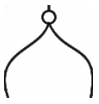
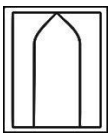
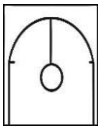
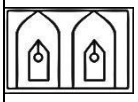
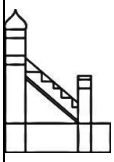
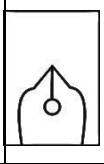
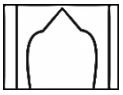
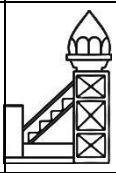
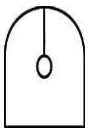
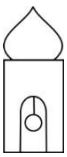
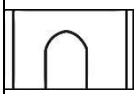
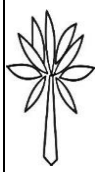
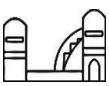
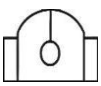
جدول ۱. نمایش خطی بناهای موجود در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

نام بنا / کد نمونه‌ها	مزار پیامبرﷺ	خزینه	قبر حضرت فاطمه‌علیها‌السلام
B01			
B02			
B03			
B04			
B05			
B06			

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

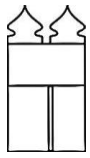
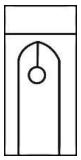
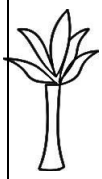
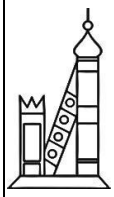
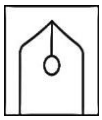
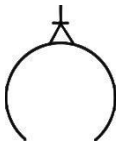
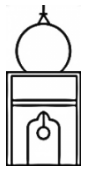
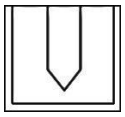
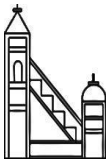
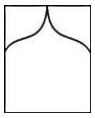
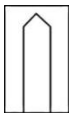
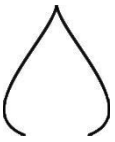
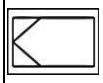
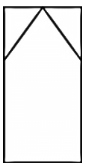
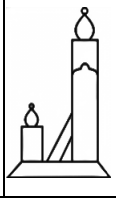
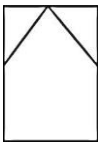
نام بنا / کد نمونه‌ها	مزار پیامبر ﷺ	خزینه	قبر حضرت فاطمه علیها السلام
B07			
B08			

جدول ۲: نمایش خطی عناصر موجود در نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی

نام / کد	گنبد	مناره	در ورودی	محراب	درخت نخل	منبر	طاق
B01							
B02							
B03							
B04							

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

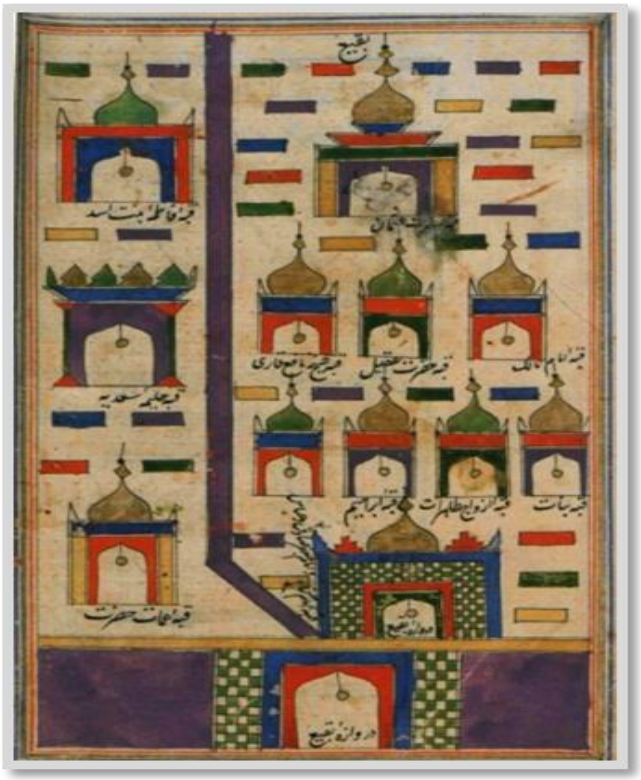
نام / کد	گنبد	مناره	در ورودی	محراب	درخت نخل	منبر	طاق
B05							
B06							
B07							
B08							

قبرستان بقیع

بقیع قبرستانی بسیار بزرگ و مسطح است. زمان ساخت این قبرستان به قبل از اسلام و زمان جاهلیت بازمی‌گردد. هم‌اکنون این قبرستان، قبرستان عمومی مدینه است.

همان‌گونه که در تصویر ٤ مشاهده می‌شود، در میانهٔ این قبرستان پیاده‌رویی برای عبور مردم ساخته شده است. این قبرستان، محل دفن چهار امام شیعه (امام حسن مجتبی، امام سجاد، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم‌السلام)، فاطمه بنت اسد (مادر حضرت علی علیه‌السلام) و بسیاری از یاران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است. مقبرهٔ چهار امام شیعیان نسبت به بقیهٔ قبور، اندازه‌ای بزرگ‌تر دارند (پهلوان‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۳۲-۱۳٤).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

تصویر۴: نقشهٔ قبرستان بقیع، فتوح الحرمین، قرن یازدهم هجری، (نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵ کتاب‌خانهٔ مجلس)

بررسی نمونه نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع

در ادامه به بررسی بصری نمونه نقشه‌های تصویری قبرستان بقیع پرداخته می‌شود. همان‌گونه که ذکر شد، به منظور ارائهٔ گزارش، ابتدا نمودارهایی که نمایش داده‌های به دست آمده از هشت نقشهٔ تصویری مربوط به قبرستان بقیع هستند تفسیر می‌شوند (نمودارهای۱٤ـ۸). لازم به ذکر است که در بررسی نقشه‌های قبرستان‌های بقیع و معلات، از روش تحلیلی مربوط به نقشه‌های راهنمای مسجدالنبی، البته با ایجاد تغییراتی در جزئیات استفاده شده است. از این رو از ذکر جزئیات روش تحلیل خودداری شده است. هم‌چنین، به منظور درک بهتر نحوهٔ بازنمایی بناها و عناصر محیطی موجود در نمونه نقشه‌های قبرستان‌های بقیع و معلات، بناها و عناصر مذکور از نقشه‌ها جدا شده و به صورت خطی اجرا شده است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

تصویر۵: نمونه نقشه‌های مورد مطالعهٔ قبرستان بقیع به همراه کد و منبع تصویر

C۰۴: نسخهٔ شماره‌ی ۱۳۰۲۰، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس.

C۰۳: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس.

C۰۲: نسخهٔ شماره‌ی۷۷۸۴، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران.

C۰۱: نسخهٔ شمارهٔ ۲۴۴۵، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران.

C۰۸: نسخهٔ شمارهٔ ۱۷۱۸، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ برلین

C۰۷: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

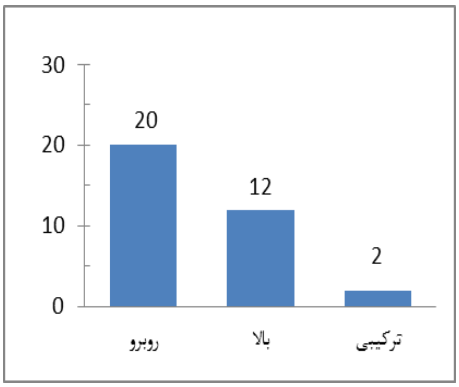

C۰۶: نسخهٔ شمارهٔ ۱۴۶۲۰-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

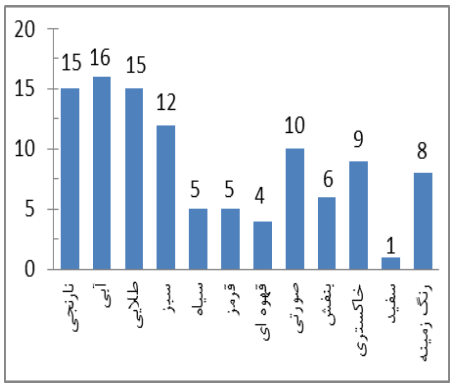

C۰۵: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

ویژگی بصری نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع

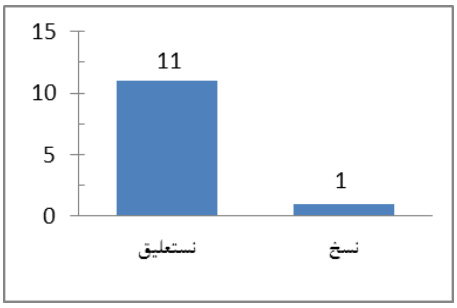

نمودار ۸. زاویهٔ نمایش در آثار مربوط به قبرستان بقیع

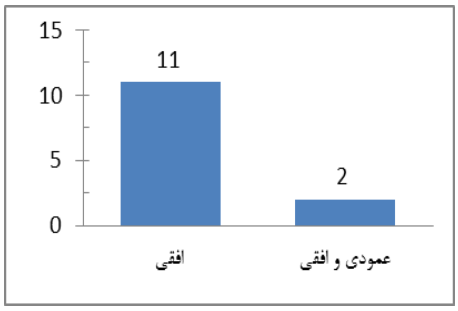

نمودار ۹. رنگ‌های به کار برده شده در آثار مربوط به قبرستان بقیع

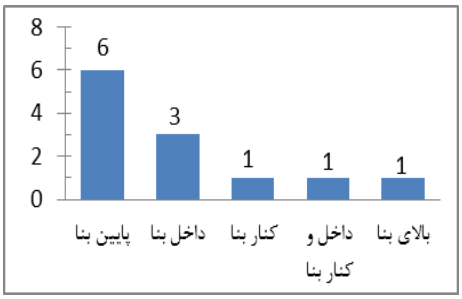
[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

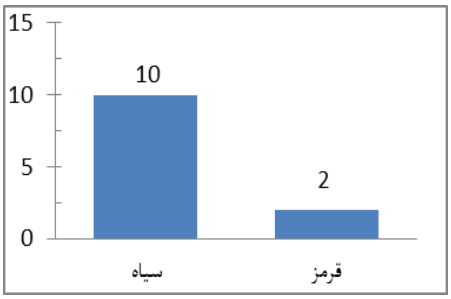
نمودار ۱۰. نوع خوش‌نویسی استفاده شده در آثار مربوط به قبرستان بقیع

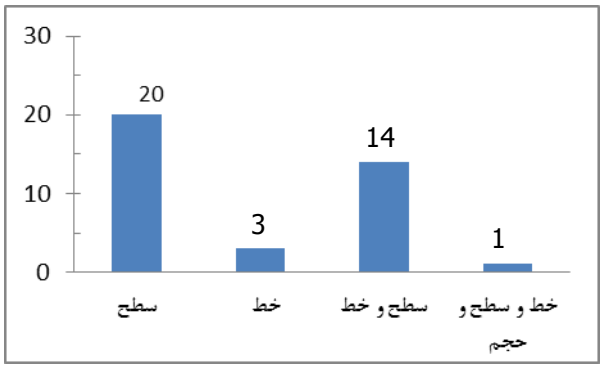
نمودار ۱۱. جهت نوشته در آثار مربوط به قبرستان بقیع

نمودار ۱۲. محل قرارگیری نوشته در آثار مربوط به قبرستان بقیع

نمودار ۱۳. رنگ نوشته در آثار مربوط به قبرستان بقیع

نمودار ۱۴. نحوهٔ بازنمایی در آثار مربوط به قبرستان بقیع

همان‌گونه که در نمودارها می‌بینیم، بررسی داده‌های به دست آمده از نمونه نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع نشان می‌دهد در اکثر موارد، زاویهٔ نمایش بناهـا از روبـه‌رو و در نیمی از موارد نیز بناها از زاویهٔ دید بالا نمایش داده شده‌انـد. مـواردی محـدود هـم از نمونه‌ها دارای زاویه دید ترکیبی هستند (نمودار۸).

پرکاربردترین رنگ‌ها در نقشه‌ها به ترتیب، آبی، طلایی و نارنجی هستند و قهوه‌ای و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

سفید، کمترین کاربرد در نقشه‌ها را دارند (نمودار۹). در نمونه‌های مورد مطالعه غالباً نوع خوش‌نویسی، نستعلیق و در یک مورد نیز نسخ است. بیشتر نوشته‌ها سیاه‌رنگ و در مواردی محدود، قرمز هستند. نوشته‌ها اکثراً در پایین بنا قرار گرفته‌اند، ولی گاهی در داخل و در کنار و بالای بنا نیز واقع شده‌اند. بیشترین فراوانی از نظر جهت قرارگیری نوشته‌ها، به جهت افقی اختصاص دارد. البته نوشته‌ها در تعدادی اندک از نمونه‌ها نیز در هر دو جهت افقی و عمودی قرار گرفته‌اند (نمودارهای ۱۳-۱۰).

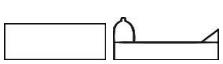
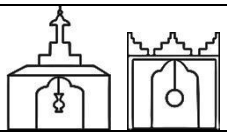
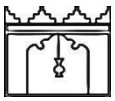
بررسی نحوهٔ نمایش ابنیه و عناصر محیطی در آثار نشان می‌دهد بیشترین فراوانی متعلق به نمایش به صورت دوبعدی با استفاده از سطح است. پس از آن به ترتیب ابنیه به صورت دوبعدی با استفاده از خط و سطح طراحی شده‌اند. تعدادی محدود نیز با استفاده از خط و سطح و حجم نمایش داده شده‌اند. همهٔ گنبدها از نوع ناری و مناره‌ها از نوع زوجی هستند (نمودار١٤).

نحوهٔ طراحی عناصر و بناها در نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع

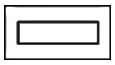
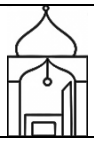
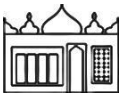
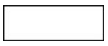
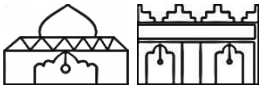
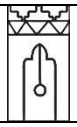
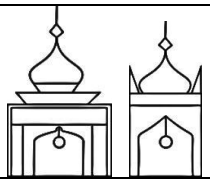
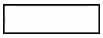
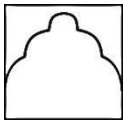
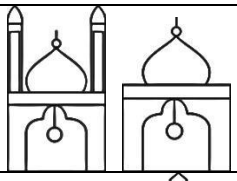
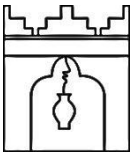
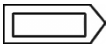
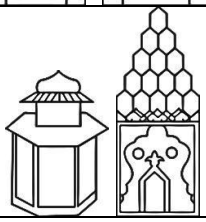
برای نشان دادن نحوهٔ ساده‌سازی و طراحی نمادها در نمونه نقشه‌ها، پس از تجزیه و تحلیل کلی نمونه‌های گردآوری شده، فرم خطی بناها و عناصر موجود در نمونه‌ها ترسیم شده و به طور مجزا در جدول‌هایی ارائه شده است (جداول ۳ و ٤). اجزای تصویری نقشه‌ها، در دو دستهٔ بناها و عناصر به طور جداگانه ترسیم شده‌اند.

در جدول شمارهٔ ۳ که تحت عنوان بناها نام گذاری شده است، قبرها، بقعه‌ها و دروازهٔ بقیع مشاهده می‌شود و در جدول ٤ عناصری چون گنبد و مناره به نمایش درآمده است.

جدول ۳: نمایش خطی بناهای موجود در نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع

نام / کدبنا	قبرها	بقعه‌ها	دروازهٔ بقیع
C01			

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

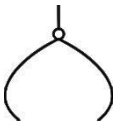
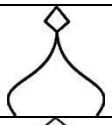
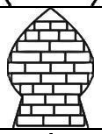
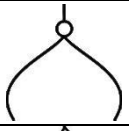
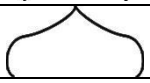
نام / کدبنا	قبرها	بقعه‌ها	دروازهٔ بقیع
C02			
C03			
C05			
C06			
C07			
C08			

جدول ۴: نمایش خطی عناصر موجود در نقشه‌های راهنمای قبرستان بقیع

نام / کد	گنبد	مناره
C01		

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

نام / کد	گنبد	مناره
C02		
C03		
C04		
C05		
C06		
C07		
C08		

قبرستان معلات

قبرستان معلات که با نام حَجون نیز شناخته می‌شود، از کهن‌ترین قبرستان‌های مکـه به شمار می‌رود. این قبرستان (تصویر ٦) محل دفن هزاران نفر از تابعین و ساکنان مکه و زائران است و در مسیر منا به سمت مکه قرار دارد. در قبرستان معلات، علاه بر سنگ قبر، مزارهایی با قبه، تصویر شده‌اند که به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین آن‌ها مربوط به قـرن هشتم و متعلق به خدیجه همسر پیامبر باشد. از دیگر اجزای ایـن قبرسـتان، عـلاوه بـر قبور افرادی چون ابوطالب، می‌توان به مسجد فتح که در برخی آثار با نـام «انـا فتحنـا» ذکر شده است و دو برکهٔ مصری و شامی که احتمالاً مکانی بـرای غسـل دادن امـوات

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

بوده، اشاره داشت (جعفریان، ۱۳۹۲: ج۱، ٤٨).

تصویر۶: نقشهٔ قبرستان معلات، فتوح‌الحرمین، قرن یازدهم هجری (نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵ کتاب‌خانهٔ مجلس)

بررسی نمونه‌نقشه‌های راهنمای قبرستان معلات

در این بخش، نمونه‌نقشه‌های تصویری قبرستان معلات بررسی شده است. برای ارائهٔ گزارش، ابتدا نمودارهای داده‌های به دست آمده از نُه نقشهٔ تصویری مربوط به قبرستان معلات ارائه می‌شوند (نمودارهای ۲۲ـ۱۵). روش تحلیل نمونه‌ها مانند روش یاد شده در بخش‌های مربوط به مسجدالنبی و قبرستان بقیع است و برای درک بهتر نحوهٔ بازنمایی بناها و عناصر محیطی موجود، همانند نمونه‌های پیشین، بناها و عناصر از نقشه‌ها استخراج شده و به صورت خطی اجرا شده‌اند.

D۰۵: نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۰۲۰، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

D۰۴: نسخهٔ شمارهٔ ۱۳۹۳۳-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

D۰۳: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

D۰۲: نسخهٔ شمارهٔ ۷۷۸۴، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران

D۰۱: نسخهٔ شمارهٔ ۲۴۴۵، قرن دوازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ دانشگاه تهران

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

D۰۹: نسخهٔ شمارهٔ۱۷۱۸، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ برلین

D۰۸: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، کتاب‌خانهٔ مجلس

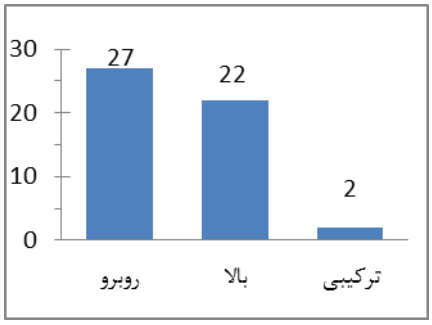
D۰۷: نسخهٔ شمارهٔ ۱۴۶۲۰-۵، قرن دهم هجری، کتاب‌خانهٔ ملی

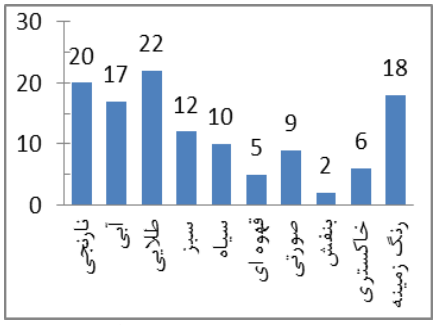
D۰۶: نسخهٔ شمارهٔ ۵۱۸۵، قرن یازدهم هجری، تاب‌خانهٔ مجلس

تصویر۷: نمونه‌نقشه‌های مورد مطالعهٔ قبرستان معلات به همراه کد و منبع تصویر

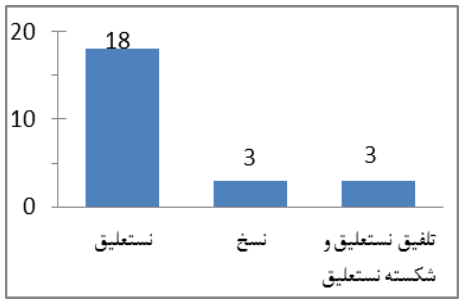
ویژگی بصری نقشه‌های راهنمای قبرستان معلات

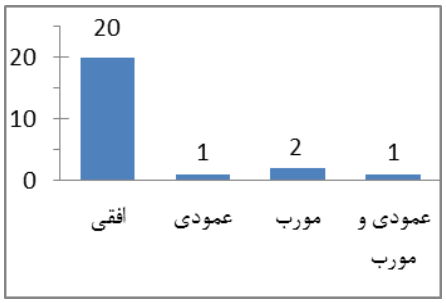
نمودار ۱۵. زاویهٔ نمایش در آثار مربوط به قبرستان معلات

نمودار ۱۶. رنگ‌های به کار برده شده در آثار مربوط به قبرستان معلات

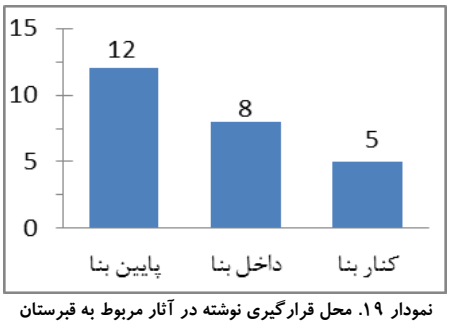

نمودار ۱۷: نوع خوش‌نویسی در آثار مربوط به قبرستان معلات

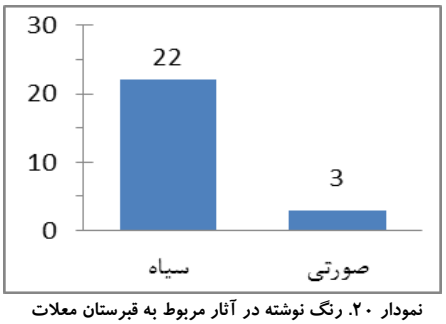

نمودار ۱۸: جهت نوشته در آثار مربوط به قبرستان معلات

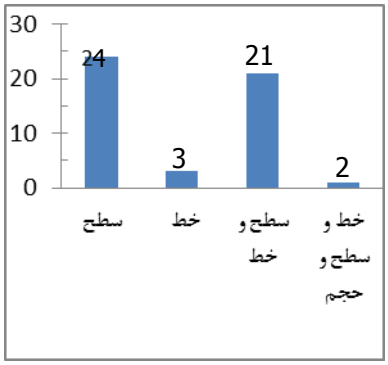
[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

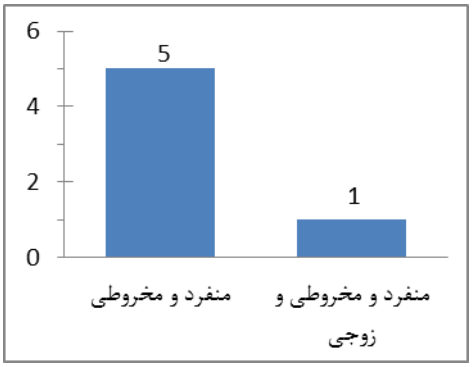
نمودار ۱۹. محل قرارگیری نوشته در آثار مربوط به قبرستان معلات

نمودار ۲۰. رنگ نوشته در آثار مربوط به قبرستان معلات

نمودار ۲۱. نحوهٔ نمایش در آثار مربوط به قبرستان معلات

نمودار ۲۲. نوع مناره در آثار مربوط به قبرستان معلات

مطابق آن‌چه در نمودارهای فوق دیده می‌شود، بررسی نمونه‌نقشه‌های مرتبط با قبرستان معلات، حاکی از آن است که زاویهٔ نمایش بناها و دیگر اجزا در اکثر نمونه‌ها، روبه‌روست و به‌ندرت از زاویهٔ دید ترکیبی استفاده شده است (نمودار۱۵). بیشترین فراوانی در متغیر نحوهٔ نمایش بناها و عناصر محیطی، مربوط به بازنمایی به صورت دوبعدی با استفاده از سطح است و در مواردی اندک با استفاده از سطح، خط و حجم ترسیم شده‌اند (نمودار ۲۱). غالباً مناره‌ها از نوع منفرد و مخروطی هستند و در همهٔ موارد، از نوع گنبد ناری استفاده شده است. بیشترین رنگ‌های استفاده شده، طلایی و پس از آن به ترتیب نارنجی، رنگ زمینه، آبی، سبز، سیاه و صورتی هستند. در طراحی این نقشه‌ها رنگ‌های خاکستری، قهوه‌ای و بنفش به میزان اندکی به کار رفته‌اند (نمودار ۱۶).

همچنین بررسی داده‌ها نشان می‌دهد غالباً نوع خوش‌نویسی نستعلیق و پس از آن

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

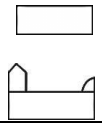
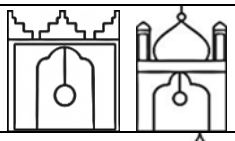
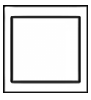
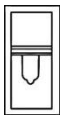
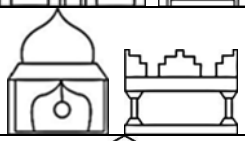
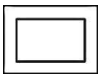
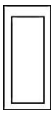
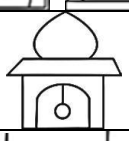
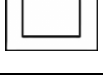
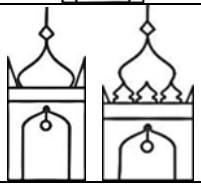
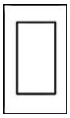
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

نسخ و تلفیق نستعلیق و شکسته نستعلیق به انـدازهٔ برابـر و محـدود اسـتفاده شـده‌انـد (نمودار ۱۷). اکثر نوشته‌ها به رنگ سیاه و در مواردی اندک، صورتی هستند که غالباً در پایین بنا و پس از آن در داخل و کنار بنا جای گرفته‌اند. جهت نوشته‌ها نیـز بیشـتر بـه صورت افقی و در مواردی بسیار کم عمودی و مورب هستند (نمودارهای ۱۸ و ۱۹).

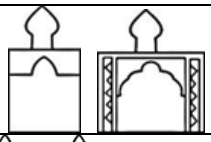
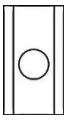
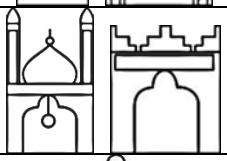
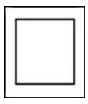
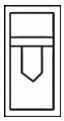
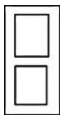
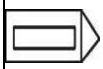
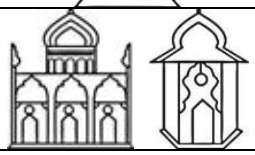
نحوهٔ طراحی عناصر و بناها در نقشه‌های راهنمای قبرستان معلات

پس از تجزیه و تحلیل و مطالعهٔ نمونه‌های گردآوری شده، بـرای نشـان دادن نحـوهٔ ساده‌سازی و طراحی نمادها، فرم خطی بناهـا و عناصـر موجـود در نمونـه‌هـای مـورد مطالعه ترسیم شده و به طور مجزا در جداول ۵ و ٦ ارائه گردیده است. چنان‌کـه گفتـه شد، اجزای تصویری موجود در نقشه‌ها، به دو دستهٔ بناها و عناصر تقسیم شده‌اند. بناها که شامل قبرها، بقعه‌ها، برکهٔ شامی و برکهٔ مصری می‌شـوند در جـدول ۵ نمـایش داده شده و عناصر، شامل گنبد و مناره، در جدول ٦ به نمایش درآمده است.

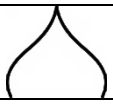
جدول ۵: نمایش خطی بناهای موجود در نقشه‌های راهنمای قبرستان معلات

نام بنا / کد	قبرها	بقعه‌ها	برکهٔ شامی	برکهٔ مصری
D01				
D02				
D03				
D04				
D05				

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

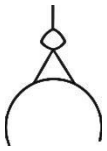
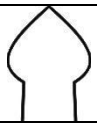
نام بنا / کد	قبرها	بقعه‌ها	برکهٔ شامی	برکهٔ مصری
D06				
D07				
D08				
D09				

جدول۶: نمایش خطی عناصر موجود در نقشه‌های راهنمای قبرستان معلات

نام / کد	گنبد	مناره
D01		
D02		
D03		
D04		

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

نام / کد	گنبد	مناره
D05		
D06		
D07		
D08		
D09		

نتیجه‌گیری

برخلاف آن‌چه در برخی منابع از نمونه‌های فوق به عنوان نگارگری و نقاشی یاد شده است، یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد طراحان در خلق آثار تا جای ممکن به واقعیت وفادار مانده‌اند. در طراحی نقشهٔ زمین، شکل کلی بناها و عناصر، محل قرارگیری عناصر و جزئیات بسیار ریز و ظریف، پیروی از واقعیت کاملاً رعایت شده است. همچنین، طراحان نقشه‌ها بنا به ضرورت دو زاویهٔ دید را هم‌زمان در آثارشان به کار برده‌اند؛ بدین معنا که در نمایش نقشهٔ زمین، از زوایهٔ دید بالا و در نمایش شکل بناها و عناصر، از زاویهٔ دید روبه‌رو استفاده کرده‌اند.

افزون بر این، بررسی‌ها نشان می‌دهند در نمونه‌ها سه نوع خط نستعلیق، نسخ و تلفیق نستعلیق و شکسته‌نستعلیق به کار رفته است. به نظر می‌رسد در خوش‌نویسی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

آثار، به جنبهٔ زیبایی خطوط توجه نشده و طراح تنها به جنبهٔ کاربردی آن‌ها پرداخته، تا آن‌جا که در برخی نمونه‌ها، طراح بـرای افـزایش سـرعت نوشـتن، هـر دو نـوع خـط نستعلیق و شکسته نستعلیق را ترکیب کرده است. به‌طور کلی بررسی بصری نقشه‌هـای راهنمای مسجدالنبی و دو قبرستان بقیع و معلات می‌تواننـد نمایـان‌گـر غنـای بصـری این‌گونه نقشه‌ها و راه‌گشای مطالعاتی مشابه در دیگر آثار موجـود در فرهنـگ دیرپـای ایرانی ـ اسلامی باشد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]

منابع

ـ امینی سمیرمی، امرالله (۱۳۸۸ش)، «تاریخچهٔ نقشه و نقشه‌نگاری»، *رشد آموزش جغرافیا*، سال بیست و چهارم، شماره ۸۷.

ـ پهلوان‌زاده، حامد (۱۳۸۰ش)، «بقیع؛ تجلی واقعی غربت»، *پژوهش‌نامه حقوق اسلامی*، سال دوم، شماره ۲.

ـ تشتر، فرانتس؛ احمد، مقبول (۱۳۸۷ش)، *دانش جغرافیایی مسلمانان: تاریخچه، آرا، مکاتب، آثار و نقشه جغرافیایی در تمدن اسلامی*، ترجمه: محمدحسن گنجی و عبدالحسین آذرنگ، تهران، کتاب مرجع.

ـ جعفریان، رسول (۱۳۹۲ش)، *نگار و نگاره*، تهران، نشر علم.

ـ رضایی‌آذر، ندا (۱۳۸٤ش)، «کاربرد گرافیک در نقشه‌برداری از گذشته تا به امروز»، *تندیس*، سال سوم، شماره ۵۱.

ـ صالح، احمد محمد؛ احمد زمانی (۱۳۷۲ش)، «تاریخچه مسجد النبی از سال تأسیس تا ۸۷ هجری»، *فقه و اصول: میقات حج*، سال دوم، شماره ۳.

ـ گنجی، محمدحسن؛ امیرهوشنگ انوری (۱۳۹۰ش)، «نقشه و نقشه‌نگاری در تمدن اسلامی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، سال سوم، شماره ۹.

_ Hammersley, M. (1992), "Reconstructing the qualitative-quantitative divide. In M. Hammersley (Ed.), What's wrong with ethnography?" *Methodological explorations* (pp. 159-173). London: Routledge.

_ Plano Clark, V, Creswell, J, O'Neil Green, D, & Shope, R. (2008), "Mixing quantitative and qualitative approaches: An introduction to emergent mixed methods research". In *S. Hesse Biber & P. Leavy (Eds.) Handbook of emergent methods*. New York, NY: The Guilford Press.

_ Rojer, J. M. (2010), *The art of Islam masterpieces from Khalili collection*, London: Thames & Hudson.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-02]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.5.3]